

# Orthodoxie, autocratie en nationaliteit

## KERK EN STAAT ONDER POETIN EN MEDVEDEV

**'Door zijn woorden en daden verzoende hij meningsverschillen. Hij diende de eenwording van de gehele Russische natie. Onder zijn leiding werd de Russisch-orthodoxe kerk een van 's lands meest invloedrijke instituties, vruchtbaar samenwerkend met de staat.'**

► Artikel 14 van de Russische constitutie stelt: 'De Russische federatie is een seculiere staat. Geen enkele religie kan worden ingesteld als staats- of verplichte godsdienst. Religieuze organisaties zijn gescheiden van de staat en gelijk voor de wet.'

▼  
Interieur van de Oes-penski kathedraal in het Kremlin, Moskou.

Nicolaas Kraft van Ermel is student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij specialiseert zich in de eigentijdse geschiedenis van Midden- en Oost-Europa (met name Rusland en Oekraïne).

Deze woorden sprak de Russische president Dmitri Medvedev op 6 december 2008 als reactie op het overlijden van Patriarch Aleksej II, de leider van de Russisch-orthodoxe kerk. Zijn woorden zetten aan tot denken. De president van een seculiere staat, geeft hier namelijk aan dat er tussen kerk en staat een vruchtbare samenwerking is. Dit doet de vraag rijzen of Medvedev en Poetin zich wel aan het door de grondwet opgelegde secularisme houden.<sup>1</sup> Feit is dat president Medvedev en zijn voorganger, thans premier, Vladimir Poetin nauwe persoonlijke contacten onderhielden met patriarch Aleksej II. Bovendien voelt Poetin zich nauw verbonden met de Russische orthodoxie en belijdt in deze kerk zijn geloof. Ook Medvedev is belijdend Russisch-orthodox. Een seculiere Russische staat bestaat niet. Onder Poetin zijn de banden tussen de staat en de Russisch-orthodoxe kerk steeds verder aangehaald. Op welke wijze is dit gebeurd en hoe hebben staat en kerk elkaar beïnvloed ten tijde van het presidentschap van Poetin, en dat van Medvedev? In hoeverre heeft de goede relatie tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat de vrijheid van andere religieuze organisaties beperkt?

### Stalins dubieuze rol

Er is in Rusland geen traditie van scheiding tussen kerk en staat. In de tsarentijd was de Russisch-orthodoxe kerk een feitelijk staatsorgaan. Met de Oktoberrevolutie begon een nieuw tijdperk. De kerk verloor haar dominante positie in de samenleving en er volgde een tijd



van onderdrukking en confiscatie van kerkeigendommen. De voormalige priesterleerling Jozef Stalin heeft een

door de KGB, en collaboreerde een belangrijk deel van de geestelijkheid met het sovjetbewind. Michail Gor-

## 'Een seculiere Russische staat bestaat niet'

zeer dubieuze rol gespeeld in de relatie tussen kerk en staat in de Sovjet-Unie. In de jaren dertig vervolgde Stalin de Russisch-orthodoxe kerk en haar geestelijkheid. In 1940 waren er van de 40.000 parochies die de kerk voor de Oktoberrevolutie telde minder dan 500 over. De Tweede Wereldoorlog bood nieuwe perspectieven. De kerk sloot een 'pact' met Stalin: als ruil voor morele en materiële steun aan de oorlogsinspanningen kon de kerk zich als organisatie consolideren en een patriarch kiezen. Deze steun bestond onder andere uit het betalen van de uitrusting voor het 'Dmitrij Donskoj tankregiment' en een squadron jachtvliegtuigen dat de naam van Alexandr Nevski droeg.<sup>2</sup> De kerk bleef echter wel onder streng staatstoezicht staan. Onder Chroesjtsjov volgde weer een periode van repressie en infiltratie

batsjovs Perestrojka zorgde in 1990 voor het opheffen van de staatscontrole en voor vrijheid van religie. Dit veroorzaakte een enorme religieuze opleving in Rusland. In 1993, ten tijde van president Jeltsin, werd Rusland officieel een seculiere staat.

### Kwalijke invloeden

De snelle en extreme liberalisatie van de Russische samenleving gaf na 1991 aanleiding tot grote maatschappelijke verontrusting. De toename van drugsgebruik, alcoholisme en pornografische publicaties leidde tot conservatieve reacties binnen de samenleving en binnen de Russisch-orthodoxe kerk. Deze laatste wierp zich op als het morele en patriottische geweten van Rusland en wees op de 'kwalijke invloed' van de massaal toege-

Dmitrij Donskoj was een veertiende-eeuwse Grootvorst van Moskovië, Alexandr Nevski was een dertiende-eeuwse Grootvorst van Novgorod. Beiden zijn door de Russisch-orthodoxe kerk heilig verklaard en worden binnen het Russische nationalisme als zeer belangrijk aangemerkt. Dmitrij Donskoj leverde een grote bijdrage aan de strijd tegen de Tataren. Alexandr Nevski versloeg bovendien in 1242 tijdens de slag op het Peipusmeer de Duitse Orde. Van dit laatste feit maakte Stalins propagandamachine tijdens de Tweede Wereldoorlog maar al te graag gebruik.

|      |                                                  |       |     |                                                                      |      |
|------|--------------------------------------------------|-------|-----|----------------------------------------------------------------------|------|
| 1    | Orthodox christelijk (waarvan:)                  | 12730 | 3   | Katholiek (waarvan:)                                                 | 255  |
| 1.1  | Russisch-orthodoxe kerk                          | 12214 | 3.1 | Rooms-katholieke kerk                                                | 251  |
| 1.2  | Oudgelovigen                                     | 285   | 3.2 | Grieks-katholieke kerk                                               | 4    |
| 1.3  | Armeens apostolische kerk                        | 68    | 4   | Overig christelijk                                                   | 507  |
| 1.4  | Autonome Russisch-orthodoxe kerk                 | 43    | 4.1 | Wachttorengemeenschap                                                | 386  |
| 1.5  | Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland           | 30    | 4.2 | Kerk van Jezus Christus van de heiligen der Laatste dagen (Mormonen) | 50   |
| 1.6  | Molokan                                          | 27    | 4.3 | Kerk van het soevereine icoon van de moeder Gods                     | 27   |
| 1.7  | Ware Russisch-orthodoxe kerk                     | 42    | 4.4 | Kerk van het laatste testament                                       | 11   |
| 1.8  | Vrije Russisch-orthodoxe kerk                    | 10    | 4.5 | Verenigingskerk                                                      | 9    |
| 1.9  | Oekraïens-orthodoxe kerk (Patriarchaat van Kiev) | 11    | 4.6 | Niet gedomineerd christelijk                                         | 24   |
| 2    | Protestants (waarvan:)                           | 4596  | 5   | Islam                                                                | 3668 |
| 2.1  | Pinkstergemeenten                                | 1486  | 6   | Jodendom                                                             | 267  |
| 2.2  | Baptisme                                         | 965   | 7   | Karaïm                                                               | 1    |
| 2.3  | Evangelisme                                      | 740   | 8   | Boeddhisme                                                           | 192  |
| 2.4  | Zevende dags adventisme                          | 652   | 9   | Hare Krishna                                                         | 80   |
| 2.5  | Lutheranisme                                     | 228   | 10  | Bahai                                                                | 20   |
| 2.6  | Presbyterianisme                                 | 187   | 11  | Sjamanisme                                                           | 14   |
| 2.7  | Methodisme                                       | 115   | 12  | Paganisme                                                            | 11   |
| 2.8  | Nieuw apostolische kerk                          | 80    | 13  | Taoïsme                                                              | 6    |
| 2.9  | Leger des Heils                                  | 32    | 14  | Assyrianisme                                                         | 2    |
| 2.10 | Kerk van Christus                                | 26    | 15  | Scientology                                                          | 2    |
| 2.11 | Mennonieten                                      | 9     | 16  | Tantra yoga                                                          | 2    |
| 2.12 | Hervormden                                       | 5     | 17  | Hindoeïsme                                                           | 1    |
| 2.13 | Anglicaanse kerk                                 | 1     | 18  | Sikhisme                                                             | 1    |
| 2.14 | Overig                                           | 70    | 19  | Zoroastrisme                                                         | 1    |
|      |                                                  |       | 20  | Overig                                                               | 218  |

Tabel 1: overzicht van officieel geregistreerde religieuze organisaties in Rusland in 2006.



▼  
Poetin tijdens de begrafenis van patriarch Aleksej II, december 2008.

► De preambule van de wet benoemt de bijzondere bijdrage die christendom, de islam, het boeddhisme en het jodendom hebben geleverd aan de Russische samenleving en cultuur. De rol van de Russische orthodoxie wordt nog extra benadrukt waarbij het christendom vooral moet worden gezien als orthodox christendom.

stroomde, veelal westerse missionarissen van diverse gezindten.

Op aansporing van de Russisch-orthodoxe kerk werd in 1997 door de Doema, het Russische parlement, restrictieve wetgeving doorgevoerd. De wet op vrijheid van geweten en religieuze verenigingen erkent ieders vrijheid van religie, maar legt tegelijkertijd hindernissen op aan religieuze organisaties van andere signatuur

worden moet een organisatie vijftien jaar lang als religieuze organisatie geregistreerd hebben gestaan bij de overheid. Deze registratievereiste sluit feitelijk alle religieuze organisaties die na 1991 in Rusland actief werden uit van juridische erkenning. Bovendien wordt hen het werken praktisch onmogelijk gemaakt. De staat heeft door deze wet een instrument in handen gekregen om, door middel van de registratievereiste, voor de

### ***'Kerk en staat zien elkaar als bondgenoten in een strijd voor een gezamenlijk ideaal'***

dan de voor Rusland traditionele religies.<sup>3</sup> Dit geschiedt door een mechanisme van erkenning en registratie. Een juridisch erkende organisatie mag scholen bezitten, religieuze literatuur verspreiden en buitenlandse geestelijkheid in Rusland laten werken. Niet erkende organisaties mogen dit niet. Om juridisch erkend te

staat ongewenste religieuze organisaties niet te erkennen. Niet geregistreerde organisaties mogen overigens wel gebruik maken van de constitutionele vrijheid van religie; zij bezitten echter geen rechtspersoonlijkheid en kunnen derhalve niets bezitten of huren. Zodoende wordt het niet geregistreerde organisaties nog lastiger

gemaakt. De eerder genoemde liberalisatie werd door de Russisch-orthodoxe kerk gezien als een beweging in de richting van religieuze anarchie. Daarom gaf zij haar steun aan deze wetgeving.

### Zegen van de patriarch

Onder Poetin en Medvedev is de relatie tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat nog nauwer geworden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de prominente rol die de patriarch inneemt tijdens de beëdiging van de president. Een interessante gebeurtenis is de eerste officiële actie van Poetin toen hij in 1999 door het aftreden van president Boris Jeltsin ad interim president werd: Poetin begaf zich naar de residentie van de patriarch en vroeg hem zijn zegen. Het regime Poetin beschouwt de Russisch-orthodoxe kerk als een uitvoerend staatsorgaan. Dit in tegenstelling tot de tijd van Jeltsin. Hoewel ook Jeltsin er geen geheim van maakte dat hij Russisch-orthodox christen was, was hij voorstander van een seculiere staat. De seculiere voorkeur van Jeltsin valt in grote mate toe te schrijven aan internationale druk, onder andere op het gebied van ontwikkelingshulp. Kerk en staat zien elkaar als bondgenoten in een strijd voor een gezamenlijk ideaal: Rusland als een land met een hoge morele en patriottische standaard. Een belangrijk bestanddeel van dit patriottisme is de Russische-orthodoxie. In 2000 heeft de bisschoppenconferentie van de Russisch-orthodoxe kerk haar verhouding tot de staat vastgelegd in een document dat zij 'Fundamenten van het sociale concept van de Russisch orthodoxe kerk' heeft genoemd. Dit document stelt vast dat de kerk een partner is voor de staat in domeinen waar een gedeeld doel bestaat. Enkele van deze domeinen zijn: geestelijke verzorging van wetshandhavers en militairen, het behoud van moraal in de samenleving, wetenschap, onderzoek, cultuur, kunst en de media. Daarnaast ook het tegengaan van pseudo-religieuze elementen die een gevaar voor de samenleving vormen. Op deze punten werken de Russisch-orthodoxe kerk en de staat samen en wordt de kerk door de staat bevoordeeld ten opzichte van andere religieuze gemeenschappen. Zo is de Russisch-orthodoxe kerk de enige religieuze organisatie die in het leger, in het gevangeniswezen en in het politieapparaat geestelijke verzorging mag aanbieden.

De grote mate van gelijkheid tussen de doelen van de Russisch-orthodoxe kerk en de overheid is goed te verklaren. Overheidsfunctionarissen en het leiderschap van de Russisch-orthodoxe kerk vinden allebei hun wortels in de sovjetnomenclatuur en in de KGB. Zo is Poetin zelf voormalig KGB-agent, veel van zijn naaste mede-

werkers zijn ook uit de KGB of haar opvolger de FSB afkomstig. Andere hoge functionarissen in de overheid zijn oude partijbonzen. Veel hoge geestelijkheid binnen de Russische-orthodoxe kerk heeft als KGB-informant of infiltrant gefunctioneerd. Zo heeft patriarch Aleksej II nooit ontkend dat hij met de Sovjetoverheid heeft gecollaboreerd.

### Religieus onderwijs

Deze bevoordeling is ook in het onderwijs aanwezig. De Russisch-orthodoxe kerk wilde op alle openbare scholen een schoolvak 'basis van de orthodoxe cultuur' invoeren. Op deze wijze zou onderwijs in de Russische orthodoxie voor alle Russische scholieren verplicht worden. Islamitische organisaties vreesden dat dit schoolvak als anti-islamitisch bedoeld was en wilden graag zelf ook religieus onderwijs aanbieden. De islamitische organisaties protesteerden met succes tegen dit voorstel. Hoewel de Russisch-orthodoxe kerk liever haar plan uitgevoerd had willen zien, ging zij akkoord met een compromis. Het religieus onderwijs werd regionaal ingedeeld, in heel Rusland zou een vak in de Russische

### 'Veel hoge geestelijken hebben als KGB-informant gefunctioneerd'

orthodoxie worden aangeboden. Daar waar een substantieel deel van de bevolking een andere godsdienst aanhangt, zoals de islam of het boeddhisme wordt ook een vak in die religie aangeboden.

Deze aanpak maakt het voor kleine geografisch gespreide religieuze organisaties onmogelijk om scholing in het openbaar onderwijs te verrichten. Hun aanhang maakt nergens in Rusland een substantieel onderdeel van de bevolking uit. Er moet hier worden gedacht aan protestantse kerkgenootschappen, de Rooms-katholieke kerk en de Joodse gemeenschap. Op de Joodse gemeenschap na zijn dit allemaal religieuze organisa-

|                               |        |
|-------------------------------|--------|
| (Russisch-)orthodox           | 52-59% |
| (Rooms-)katholiek             | 0,7%   |
| Protestanten                  | 1%     |
| Oudgelovig                    | 1%     |
| Moslim                        | 4-6%   |
| Boeddhisten                   | 0,40%  |
| Nieuwe religieuze bewegingen* | 0,20%  |
| Joden                         | 0,03%  |
| Overig**                      | 34-40% |

Tabel 2: schatting van de religieuze samenstelling van de Russische bevolking

▷ De rooms-katholieke geestelijkheid in Rusland is vrijwel uitsluitend van buitenlandse origine. Een belangrijk deel van de geestelijkheid is Pools. Bisschop Jerzy Mazur is Rusland uitgezet ondanks zijn geldige inreisvisum voor Rusland.

ties die voor 1991 nauwelijks bestonden. Dit zijn de nieuwkomers die de Russisch-orthodoxe kerk niet in Rusland wenste te hebben. De Russisch-orthodoxe kerk beschouwt het Russische volk als haar uitverkoren volk. Als de rooms-katholieke kerk zich zou beperken tot het bedienen van in Rusland wonen-de Polen, dan zou de Russisch-orthodoxe kerk geen bezwaren hebben tegen de activiteiten van de Rooms-katholieken. Het is natuurlijk opvallend dat de in het onderwijs benadeelde religieuze organisaties veelal christelijke organisaties zijn die tot de West-Europese tak van het christendom behoren. Patriarch Aleksej II zag het West-Europese christendom als ketterij wat uiteraard een reden is voor deze benadeling. Daarnaast valt het 'westerse karakter' van deze tak van het christendom niet te rijmen met het door de overheid gepropageerde Russische nationalisme.

## LITERATUUR

Anderson, John, 'Putin and the Russian Orthodox Church: **Asymetric Symphonia?**' *Journal of International Affairs* 61 (2007) 185-201.

Basil, John, D., 'Church-State relations in Russia: **Orthodoxy and Federation Law, 1990-2004**' *Religion, State and Society* 33 151-163.

Bezemer, J.W. en Marc Jansen, **Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Poetin** (Amsterdam: van Oorschot 2008).

Bremer, Thomas, Kreuz und Kreml. **Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland** (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder 2007).

Brouwers, Arnout, 'Restaurator van de orthodoxie; Aleksej II (79), patriarch van Moskou en heel Rusland overleden' *De Volkskrant* 6 december 2008.

Davis, Derek H., 'Russia's new law on religion: Progress or regress?' *Journal of Church and State* 39 (1997) 645-656.

Garrard, John, en Carol Garrard, **Russian Orthodoxy Resurgent. Faith and power in the new Russia** (Princeton: Princeton University Press 2008).

Gaudt, Sveta, 'Putin, the Pope and the Patriarch' *Transitions Online* 17 november 2008.

Krindatch, Alexey D., 'Changing relationships between Religion, the State, and Society in Russia' *GeoJournal* 67 (2006) 267-281.

Warhola, James W., 'Religion and Politics under the Putin Administration: Accommodation and Confrontation within "Managed Pluralism"' *Journal of Church and State* 49 (2007) 75-95.

Zarakhovich, Yuri, 'Putin's Reunited Church' *Time Magazine* 17 mei 2007.

## Andere religieuze organisaties

De Rooms-katholieke kerk is verschillende keren door de Russische staat op een nadelige wijze behandeld. Paus Johannes Paulus II heeft meermaals aangegeven dat hij graag een bezoek aan Rusland zou brengen. Druk vanuit de Russisch-orthodoxe kerk heeft ervoor gezorgd dat dit bezoek nooit heeft plaatsgevonden. Deze druk heeft Poetin er overigens niet van weerhouden de Paus in het Vaticaan te ontmoeten. Van serieuze betekenis zijn maatregelen van de staat na het instellen van de volledige bisschoppelijke hiërarchie in Rusland door de Katholieke kerk in 2002. Op instigatie van de Russisch-orthodoxe kerk zijn inreisvisa voor katholieke geestelijkheid niet afgegeven en zijn leden van de Katholieke geestelijkheid (waaronder de Poolse bisschop van Irkoetsk, Jerzy Mazur) zelfs het land uitgezet.<sup>4</sup> Niet alleen de katholieke kerk is door de staat benadeeld. Zo zijn de Wachttorengemeenschap en het Leger des Heils binnen het grondgebied van de stad Moskou verboden. Redenen waren in het geval van de Wachttorengemeenschap dat deze zou 'aanzetten tot zelfmoord', en in het geval van het Leger des Heils dat deze zich als een 'militaire organisatie' zou gedragen. Beide aanklachten zijn natuurlijk een farce. De Wachttorengemeenschap is streng gekant tegen zelfmoord. En hoewel het Leger des Heils inderdaad een militaire hiërarchie kent, zijn haar heilsoldaten enkel bewapend met muziekinstrumenten en een collectebus.

Enerzijds heeft de staat onder Poetin andere religieuze organisaties benadeeld, anderzijds heeft Poetin zich bijzonder ingezet voor problemen binnen de Russisch-orthodoxe gemeenschap. Volgens patriarch Aleksej II was het aan Poetin te danken dat de hereniging tussen de Russisch-orthodoxe kerk in eigen land en de Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland op 17 mei 2007 heeft kunnen plaatsvinden. De laatste is opgericht door Russische emigranten die na de Oktoberrevolutie in 1917 Sovjet-Rusland waren ontvlucht, en is voornamelijk actief in de Verenigde Staten, Australië, Oostenrijk, Duitsland en enkele Zuid-Amerikaanse landen. De Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland heeft zich aanvankelijk na 1991 niet willen herenigen omdat zij vond dat de Russisch-orthodoxe kerk zich in de sovjetperiode heeft laten compromitteren door de KGB en er tevens niet voldoende met dit verleden is afgerekend.

## Is Rusland een seculiere staat?

Rusland is op dit moment geen seculiere staat zoals de grondwet vereist. De transitie van een atheïstisch dogmatische staat naar een seculiere staat heeft gefaald. De door Gorbatsjov ingezette hervormingen zijn lang-



zaam, beetje bij beetje, teruggedraaid. Het belangrijkste verschil met de sovjetperiode is dat het staatsdogma niet het communistische atheïsme is, maar de Russische orthodoxie. Staat en de Russisch-orthodoxe kerk zien elkaar als bondgenoten in de strijd voor een hoge morele en patriottische standaard in Rusland. Een belangrijke reden voor deze overeenkomst in doelen zijn de gedeelde wortels van hoge overheidsfunctionarissen en het leiderschap van de Russisch-orthodoxe kerk. Het zou echter te gemakkelijk zijn om Poetin en zijn opvolger Medvedev de volle-

### **'De Russisch-orthodoxe kerk beschouwt het Russische volk als haar uitverkoren volk'**

dige schuld voor deze gang van zaken te geven. De eerste reden is dat de verandering al is ingezet voordat Poetin in 1999 aan zijn eerste premierschap begon en daarmee voor zijn presidentschap. Een tweede reden is het gebrek aan traditie op het gebied van scheiding tussen kerk en staat. Rusland heeft dit in het verleden nooit gekend. Het zou daarom irrealistisch zijn van Rusland te verwachten

een dergelijke scheiding plotseling in te voeren. Zeventig jaar communisme heeft geen blijvende uitwerking gehad op de verhoudingen tussen kerk en staat. Het uit de tsaren-tijd stammende motto 'Pravoslavije, samoderzjavije, narodnost' (orthodoxie, autocratie en nationaliteit) is van toepassing op het hedendaagse Rusland. Orthodoxie en de Russische nationaliteit zijn staatsdogma's, en Poetin en Medvedev regeren als autocraten. In de nabije toekomst is geen verandering te verwachten in de verhoudingen tussen de Russisch-orthodoxe kerk en staat. De huidige

president Medvedev heeft tot op heden geen ander beleid dan zijn voorganger Poetin gevolgd.

**De toespraak van Medvedev aan de Russische natie na de dood van Aleksej II kunt u downloaden op [www.vgnkleio.nl](http://www.vgnkleio.nl).**



Novodevichy klooster, Moskou. Het klooster werd gesticht in 1524 en werd vooral gebruikt voor adellijke dames die zich, al dan niet vrijwillig, uit de wereld terugtrokken. De zuster van Peter de Grote en zijn eerste vrouw woonden in het klooster. Het oudste gebouw van het klooster is de Smolensk kathedraal. De prachtige koepels zijn er in de zeventiende eeuw aan toegevoegd. Bij het klooster hoort een beroemd kerkhof. Hier zijn onder andere Gogol, Prokofiev, Eisenstein en vele andere vermaarde Russen begraven.